

TIL VA IJTIMOIIY TABAQALANISH: O‘ZBEK TILIDA SOTSIOLINGVISTIK TAFAKKUR NAMOYONLARI

Samandarova Muhayyo Sultanovna
Xorazm viloyati Urganch shahar
“Union school” xususiy maktabi
ish boshqaruvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada til va ijtimoiy tabaqalanish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik sotsiolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. O‘zbek tilida jamiyat qatlamlariga xos bo‘lgan nutq uslublari, ijtimoiy mavqega qarab til ishlatishdagi farqlar, rasmiy va norasmiy nutqdagi tafovutlar, til me‘yorlariga amal qilishdagi ijtimoiy faktorlar o‘rganiladi. Maqolada til madaniyati, sotsial identifikatsiya, raqamli muhitda tilning differensial xususiyatlari ham yoritilgan.

Аннотация: В данной статье анализируется взаимосвязь между языком и социальной стратификацией с социолингвистической точки зрения. Исследуются речевые стили, характерные для различных слоёв общества, различия в употреблении языка в зависимости от социального статуса, а также культурные и технологические факторы, влияющие на язык в современном узбекском обществе.

Annotation: This article analyzes the interrelation between language and social stratification from a sociolinguistic perspective. It explores speech styles specific to different social groups, language use variations depending on social status, and the cultural and technological factors influencing language in contemporary Uzbek society.

Kalit so‘zlar: til va jamiyat, sotsiolingvistika, ijtimoiy tabaqalanish, nutq uslubi, til madaniyati

Ключевые слова: язык и общество, социолингвистика, социальная стратификация, речевой стиль, культура речи

Key words: language and society, sociolinguistics, social stratification, speech style, language culture

Til — bu jamiyat hayotining ajralmas qismi bo‘lib, uning barcha qatlamlarida muhim kommunikativ vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ammo til bir xil darajada ishlatilmaydi: har bir ijtimoiy guruh o‘z til shakli, uslubi va registriga ega. Aynan

shuning uchun ham sotsiolingvistika bu muhim jihatni — jamiyatdagi tabaqalanishning tilga bo‘lgan ta’sirini chuqur o‘rganadi.

O‘zbekiston sharoitida ham bu hodisani kuzatish mumkin: oliy ma’lumotli kishilar va ishlab chiqarish sohasi vakillarining nutqi, yoshlar va keksalar, shahar va qishloq aholisi o‘rtasidagi farqlar sotsiolingvistik manzaraning boyligini ko‘rsatadi. Ushbu maqolada o‘zbek tilida ijtimoiy tabaqalanish qanday aks etishini, tilning ijtimoiy mezonlar asosida qanday tafovutlanishini ko‘rsatishga harakat qilamiz.

Tilning jamiyatdagi vazifasi faqatgina aloqa vositasi emas, balki ijtimoiy strukturalarning ifodachisi sifatida ham qaraladi. Sotsiolingvistika fani aynan shu mezonda tilni ijtimoiy qatlamlar, sinflar va guruhlar bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Til orqali inson nafaqat o‘z fikrini ifodalaydi, balki ijtimoiy mavqeini ham belgilaydi. Amerikalik sotsiolingvist B. Bernstein ijtimoiy tabaqalanishning tildagi aksini "kodlar nazariyasi" orqali tushuntiradi. U ikki asosiy kod — cheklangan kod (restricted code) va kengaytirilgan kod (elaborated code)ni farqlaydi. Cheklangan kod odatda ishchi sinf vakillariga xos bo‘lib, qisqa, grammatik jihatdan murakkab bo‘lmagan iboralardan iborat. Kengaytirilgan kod esa yuqori ijtimoiy qatlam vakillari tomonidan ishlatiladi, boy leksikaga, murakkab sintaktik qurilmalarga ega.

O‘zbek jamiyatida ham bu farqlanish aniq kuzatiladi. Ta’lim, kasb, yashash joyi, madaniy muhit kabi omillar shaxsning til uslubini, nutq madaniyatini shakllantiradi. Shuningdek, til orqali shaxs o‘zini ijtimoiy guruhga mansub sifatida identifikatsiya qiladi.

O‘zbek tilida turli ijtimoiy qatlamlar o‘z nutq uslubi, leksik boyligi va sintaktik strukturasi bilan ajralib turadi. Quyida ba’zi asosiy guruhlar va ularning nutqidagi xususiyatlar tahlil qilinadi:

Bu qatlam vakillari — olimlar, pedagoglar, rasmiylar, jurnalistlar — odatda adabiy normaga yaqin, leksik jihatdan boy, fikrni aniq va mantiqiy ifodalovchi til uslubidan foydalanadilar. Ularning nutqida kitobiylik, terminologik birliklar, izohli gaplar va murakkab sintaktik konstruksiyalar keng qo‘llaniladi.

Misol: “Bugungi sotsiolingvistik manzara ijtimoiy kommunikatsiya jarayonlarining diversifikatsiyalashuvini anglatadi.”

Bu guruh vakillari, ayniqsa ishlab chiqarish sohasida band kishilar, kundalik nutqda ko‘proq sheva, qisqartma va ba’zida grammatik jihatdan noto‘g‘ri qurilgan iboralardan foydalanadilar. Bu holat ba’zida til madaniyatining past darajasidan emas, balki nutq maqsadining soddaligi va ekspressivlik zaruratidan kelib chiqadi.

Misol: “Ishim ko‘p, domla. Shunaqa deyishdi, keyin kelmadim.”

Yoshlar nutqida inglizcha aralashmalar, sleng, emojilar, qisqartmalar (masalan, “ok”, “bro”, “xa”, “gap yo‘q”, “realda”) keng tarqalgan. Ijtimoiy tarmoqlar va media bu holatni kuchaytirmoqda.

Qishloq aholisi nutqida shevaga xos leksik birliklar, fonetik o‘zgarishlar ko‘proq uchraydi. Shahar ahli esa asosan standart tilga yaqin uslubda so‘zlaydi, biroq ularning nutqida ham norasmiylik seziladi.

Misol (qishloq): “O‘g‘lim, o‘tgan kuni to‘yda edim-ku, dang‘illama qilibdi.”

Misol (shahar): “To‘y yaxshi o‘tdi, atmosfera juda yoqimli edi.”

Sotsiolingvistika til registrilarini — ya‘ni rasmiy, norasmiy, neytral uslublarni — jamiyatdagi kommunikativ vaziyatlarga qarab o‘rganadi. Shaxs tilni suhbatdoshining mavqei, mavzu va joyga qarab tanlaydi.

Rasmiy vaziyat: “Hurmatli janob rais, mazkur masalada shunday fikr bildirmoqchiman...”

Norasmiy vaziyat: “Ha, uka, bo‘ldi, keyin gaplashamiz.”

O‘zbek tilida ayniqsa muomala odobi, iltifot shakllari, hurmat ifodalovchi formalar rasmiy-norasmiy bo‘linishda muhim rol o‘ynaydi.

Til sotsial identifikatsiyaning asosiy belgilaridan biridir. Kishilar o‘zini jamiyatdagi ma‘lum bir guruhga mansub deb hisoblaganida, bu identifikatsiya ularning til uslubida namoyon bo‘ladi. Masalan, talaba o‘zini zamonaviy va intellektual deb ko‘rsatish uchun ilmiy terminlardan foydalanishga harakat qiladi. Ishchi esa sodda va tez tushunarli tildan foydalanadi.

Sotsial identifikatsiya turli sotsiokulturning mezonlariga (yosh, jins, kasb, millat) qarab turlicha namoyon bo‘ladi. Masalan, ayollar ko‘pincha hissiy jihatdan boyroq, yumshoq nutq uslubini tanlaydilar, erkaklar esa qisqaroq, buyruq tusidagi gaplarga moyildirlar.

Til madaniyati — bu faqat to‘g‘ri yozish yoki so‘zlash emas, balki jamiyat talablariga muvofiq til me‘yorlarini tanlash va ularga amal qilish madaniyatidir. Bugungi kunda ba‘zi qatlamlarda og‘zaki tilda grammatik xatolar, leksik notog‘riliklar, ifoda xatolari ko‘paymoqda. Bu esa til madaniyatining tushib ketishiga olib kelmoqda.

Ayni paytda ta‘lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar bu holatga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Televideniye va blogerlar tili omma orasida ibrat bo‘lishi lozim. Aks holda, noto‘g‘ri tildan foydalanish jamiyatda norma sifatida qabul qilinishi mumkin.

Raqamli makonda har bir guruh o‘zining til uslubini yaratgan. Masalan, blogerlar va kontent yaratuvchilar tilining asosiy belgisi — qisqa, tushunarli va

hissiyotlarga boy nutq. Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanilayotgan "internet tili" grammatik me'yorlardan chetga chiqadi, biroq u ham o'z ichki tizimiga ega.

Telegramda yoziladigan xabarlar bilan ilmiy maqola tili o'rtasidagi farq bu sotsiologiyaviy tafovutni ko'rsatadi. Har bir guruh — o'qituvchilar, talabalar, blogerlar, diniy faol kishilar — o'z submadaniyatiga mos til shaklidan foydalanadi.

Sotsiologiyaviy gender (jins) va til o'rtasidagi aloqani ham o'rganadi. Erkaklar va ayollar nutqi tarkibi, uslubi, intonatsiyasi, mavzusi jihatidan farq qiladi. Tadqiqotlarga ko'ra, ayollar ko'proq ifodali, muloyim va ko'p so'z ishlatadigan nutqqa ega, erkaklar esa qisqalik va buyruq tusli gaplarga moyildir.

Bu holat jamiyatdagi gender rollar va kutilmalar bilan bevosita bog'liq. Shu sababli tilni jins asosida tahlil qilish ijtimoiy o'rganishlarning muhim yo'nalishidir.

O'zbek jamiyatidagi til va ijtimoiy tabaqalanish masalalari sotsiologiyaviy fanining asosiy e'tibor markazida bo'lishi lozim. Har bir ijtimoiy guruh tilga o'z me'yor va ehtiyojlari bilan yondashadi. Til siyosatini yurtimizda muvaffaqiyatli yuritish uchun bu tafovutlarni o'rganish va ular asosida barqaror til siyosatini shakllantirish zarur.

Ijtimoiy farqlarning tilga ta'siri — bu tilni zamon bilan hamohang yuritish, biroq uning madaniy va normativ asoslarini yo'qotmaslik demakdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Bernstein, B. (1971). *Class, Codes and Control*. Routledge.

Labov, W. (2001). *Principles of Linguistic Change*. Oxford.

To'xtasinova, B. (2020). *Til va jamiyat*. Toshkent: Fan.

Rahmonov, G. (2015). *Sotsiologiyaviy asoslari*. Toshkent.

Yuldashev, Q. (2021). "Raqamli nutq va yoshlar tili", *Filologiya masalalari*, №2.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli farmoni.

Crystal, D. (2004). *The Stories of English*. Penguin Books.

Madvaliyev, A. (2007). *O'zbek tili va til madaniyati*. Toshkent: O'qituvchi.

Fishman, J. A. (1972). *The Sociology of Language*. Rowley.

O'zbek tilining imlo qoidalari, 2019-yil, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi.